

«YUSUP-ZILİYXA» DÁSTANÍNDA TURAQLÍ SÓZ DIZBEKLERININ JUMSALÍW ÓZGESHELİKLERI

Jumabaev Baxram – Qaraqalpaq mámleketlik universiteti magistranti

Tildiń sózlik quramında sol tilde sóylewshi xalıqtıń, onıń tiliniń tariyxına baylanısı bay hám bahalı maǵlıwmatlar uzaq waqıt saqlanadı. Sonlıqtan, tildiń rawajlanıw ózegesheliklerin anıqlawda xalıq awızeki sóylew tiliniń tillik ózegesheliklerin úyreniw úlken áhmiyetke iye. Usı kózqarastan qaraqalpaq tiliniń rawajlanıwı barısındaǵı tillik ózegesheliklerin anıqlawda qaraqalpaq awızeki dóretiwshiliginiń shıńı esaplangan dástanlıq shıǵarmalardıń tilin úyreniw máselesi qaraqalpaq til bilimi aldında turǵan eń áhmiyetli máselelerdiń biri dep ayta alamız.

Qaraqalpaq tilindegi frazeologiyalıq birliklerdiń ózine tán birlikleri, mánisi, qurılısı boyınsha túrleri, qollanıwı hám taǵı basqa belgileri eń dáslep E.Berdimuratov[1] miynetlerinde sóz etiledi. Frazeologizmler boyınsha J.Eshbaev[2], G.Aynazarova "Qaraqalpaq tilinde teńles eki komponentli frazeologizmler"[3], B.Yusupovanıń "Qaraqalpaq tiliniń frazeologiyası"[4], J.Táńirbergenovtıń[5], G.Allambergenovalardıń[6] miynetlerinde kórsetilgen. Bul miynetlerge súyene otırıp, maqalamızda "Yusip-Ziliyxa" dástanındaǵı ushırasatuǵı turaqlı sóz dizbeklerine toqtap ótemiz.

Frazeologizmlerden máni ótkirliǵı, obrazlılıqtı hár qiyılı stilistikalıq boyawlardı tabamız. Olar xalıq awızeki dóretpelerinde obrazlı til qurallarınıń xizmetin atqaradı. Sonıń ushın kórkem sóz sheberleri milliy tildiń ǵaziynesi dep bahalanatuǵın bul sóz dizbeklerinen keńirek paydalanıwdı maqset etedi.

Álqıssa, onnan soń Yusiptiń bul juwabın esitip, aǵaları kórgen túsiniń iras ekenin bilip, qattı qáhárge minip, Yusiptiń **qanın ishkendey boldı** (295-bet). Bul mısaldıǵı qanın ishiw frazeologizmi "qıynaw", "azap beriw" mánilerinde qollanılgan. Kelgende Yusipti pıyada qoymań, **Janǵa hazar berip**, bálenni úymeń (296-bet). Bul mısaldıǵı "janǵa hazar beriw" frazeologizmi "qıynaw" mánisinde qollanılgan.

Dástan tilinde turaqlı sóz dizbekleriniń hártúrli mánilerde jumsalǵanın kóriwge boladı. Bir ǵana «óliw» mánisin birneshe sinonimlik qatarları menen jumsalǵan. Mısalı: Yusiptiń anası Raxila Ibniyamin tuwılǵan kúni **dunyadan ótip**, bular anasız jetim qaldı (293-bet); Ashılǵanda gúl-ǵumshası solmasın, Biymáhál shaǵında qazan urmasın (293-bet); **Juda boldım** ákemnen hám; Ol aqıllı eken, júz miń japaǵa ırazı bolıp, sabır etpekte, sende hesh bir taqat joq, – degen soń Ziliyxa namıs etip, “maǵan sabır-qarar bergil, yaki **amanat janımdı alǵıl**”, dep bir minajat ayttı (314-bet); Bizge náwbet kelip, **ajal jetipti, Belimdi bayladım** uzaq saparǵa (329-bet); Bir kúni ázireyli kelip Yusiptiń **janın aldı** (330-bet); – Áziz tánnen **shiyrin janı shıǵıptı** (330-bet).

Bul joqarıda berilgen mısallarda *dunyadan ótip, juda boldım, amanat janımdı alǵıl, ajal jetiw, belimdi bayladım uzaq saparǵa, janın aldı, shiyrin janı shıǵıw* sıyaqlı turaqlı sóz dizbekleri óliw, qaza bolıw mánilerin bir neshe mánileri menen bir-birin qaytalamastan hártúrli varianları menen berilgen. "Yusip-Ziliyxa" dástanında

qaharmanlardıń hár túrli psixologiyalıq xalatlardıń beriwde turaqlı sóz dizbekleri orınlı qollanǵan. Ásirese dástanlarda ǵázepleniw mánini bildiretuǵın frazeologizmler kóplep ushırasadı: Siziń ullarınız meni de tutup, **awzi-basımdı qan etip**, tislerimdi sındırıp, siziń aldınızǵa ákelip otr, – dedi (300-bet); Álqıssa, sonnan soń Yusiptiń bu juwabın esitip, aǵaları kórgen túsiniń ıras ekenin bilip, qattı **qáhárge minip**, Yusiptiń **qanın ishkendey** boldı (295-bet); – Yusipjan jeti jil boldı, Meniń xalqım qarap ettiń, Júregim ıshqı otın tuttı, **Qara bawırım kabap kettiń** (308-бет). Keltirilgen qatarlarda *awzi-basımdı qan etiw – azaplaw, qáhárge miniw - ashıwlanıw, qanın ishiw - qıynaw, qara bawırım kabap etiw – azaplaw mánilerin beriw ushın qollanǵan.*

Ráhim etińler, meni salmań bul shaǵa, Gúl **júzimdi sarǵaytpańlar** bu daǵa (298-bet); Júzdi sarǵaytıw frazeması joqarıdaǵı mısalda "saǵınıw" mánisinde qollanılǵan. Qudayım qoymaǵıl ǵamǵa, **Atam bawrı talaq boldı** (299-bet); Meniń ushın nala tartıp, **Atam baǵrı kábap boldı** (299-bet).

Joqarıdaǵı bul mısallarda "bawrı talaq bolıw, baǵrı kábap bolıw" frazeologizmleri qattı qıynalıw, azap shegiw mánilerin bildiredi. Dástanniń ózine tán ózgesheligi menen baǵrı kabap bolıw dep qattı quwrılıw, qıynalıw mánisinde jumsalǵan.

Bilmedim, **ne hikmát tústi basıma**, Záhár-zaqqım saldı pálek asıma, Qápeste búlbúl shayda, kewiller báhármend anda, Atajanım, hesh oylanba, **túspes basıma hesh ǵawǵa**. Keltirilgen mısallarda tilimizdegi «basına is túsiw», «basına ǵawǵa túsiw» frazeologizmler dástan tilinde ózgeretilip *ne hikmát tústi basıma, túspes basıma hesh ǵawǵa* túrinde ózgeretilip qollanılǵan. Men ǵáripke sájde qılǵan xalıq penen on aǵam. – Basqa japa on aǵańdur, saǵan **janları qurban**. Yusiptiń jamalın hátte perishteler kórgende: – Adamzattan da bunday hasılzada tuwar eken-dá, – dep hayran bolar edi. Dáwperiler, qus, haywanlar Yusiptiń júzin kórip, ózlerin otqa urǵan gúbelektey **janın pidá etetuǵın boldı**.

Qaraqalpaq folklorı bul biziń neshshe ásirlerden beri awızdan awızǵa ótip bizge shekem jetip kelgen ata –babalarımızdan qalǵan biybaha ruwqıy miyrasımız, baylıǵımız esaplanadı. Al endi biz onda qollanılǵan frazeologizmler bolsa qaraqalpaq tilindegi frazeologizmlerdiń eń eski dáwirlerde dóretilgen, eń eski qatlamı sıpatında alıp qarasaq boladı. Xalıq awızeki “qursaq kóteriw” turaqlı sóz dizbegi sıyaqlı bizden biziń házirgi frazeologizmlerimizden uzaqlasıp ketken formaların da ushratıwımız múmkin.

Bunnan basqa da dástan tilinde Balam, ol mágar bolsa, saltanatlı shaxlar taxtıdur, Saǵan dáwlet, nesiybedur, **basına qonǵan baxıtdur** (294-bet); Sonnan keyin **jan iynine ot túsip**, Yaqıptan da zıyatıraq etip, óshpenshilik penen túsın bayan etti (294-bet); Ijazat berin, ata, bir oy tústi qıyalıma, Sizden meniń ijazatım, **qulaq sal** arızıw-halıma (295-bet); Al Yaqıp bolsa balalarınıń artınan qarap, ta **kózden ǵayıp bolǵansha** telmirip turdı (296-bet); Qıyalında qábirden anasınıń ruwhları shıǵıp, Yusipti qushaqlap **bawırına basıp, til pitip**, mına múnajattı ayttı: Jılap, **kóziniń jasın kól etip**, aǵalarına qarap jalbarınıp, bul ǵázeldi ayttı (297-bet). Berilgen mısallarda bas, iyin, qulaq, kóz, bawır, til h.t.b adamnıń dene múshe atamalarına baylanıslı qatarlar kóplep ushırasadı.

Bunday frazeologizmlerde emocionallıq-ekspressivlik boyaw kúshli bolıp keledi. Olardıń quramında adamnıń ruwxıy jaǵdayların kórsetiwde kewil, kóz, qabaq, bas, awız,

bet, zeyin, júrek, ókpe, bawır, qan, jan, qabırğa, ashıw, qáhár sıyaqlı leksemalar qollanılğan. “Frazeologizmlerdiń emociionallığı olardıń hár qıylı sezimlerdi, adamnıń zat, waqıya hám qubılıslarğa subyektiv qatnasın birdiriwine baylanıslı. Frazelogizmlerdiń emociionallığı tiykarınan eki faktorğa baylanıslı boladı: birinshisi – obrazlılıq, ekinshisi – bir waqıttıń ózinde eki mániniń reallasıwı”[7].

Juwmaqlap aytqanda, frazeologizmlerdiń qaysı shıǵarmada qollanıwına qaramastan az sóz benen kóp máni bere alatuǵın, aytajaq pikirdi qısqa hám túsiniikli etip beriwde ónimli qollanılatuǵın til birligi bolıp tabıladı. Til arqalı awızeki hám jazba túrde qarım-qatnas jasaw barısında frazeologizmlerdi qollanıwǵa úlken zárúrliktiń bolatuǵın seziledi. Sonlıqtan da, frazeologizm tildiń sózlik quramında ayrıqsha orın iyeleydi, ol sózlik quramdaǵı mánileriniń ıqshamlığı, tujırımlılıǵı, ótkirliǵı hám t.b. sıyaqlı sıpatlı belgileri menen ajraladı. "Yusip-Ziliyxa" dástanında qaharmannıń hár túrli psixologiyalıq halatların ashıp beriwde frazeologizmler stillik talapqa ılayıq qollanıılğan. Bul turaqlı sóz dizbekleri ózine tán ózgesheliklerge iye bolıp dástannıń obrazlılıǵın sáwlelendirip beredi.

Paydalanılğan adabiyatlar

1. Бердимуратов Е. Хәзирги заман қарақалпақ тилинің лексикологиясы. -Нөкис, 1968.
2. Айназарова Г. Двухкомпонентные фразеологизмы симметричной структуры каракалпакского языка. АКД. -Нукус, 2000.
3. Ешбаев Ж. Қарақалпақ тилинің қысқаша фразеологиялық сөзлиги. Нөкис, 1985
4. Yusupova B. Qaraqalpaq tilinin' frazeologiyasi. -Toshkent, 2014
5. Ж.Танирбергенов Қарақалпақ тилинде фейил фразеологизмлердин лингвистикалық анализ. Филол.фан.док.дисс. Автореф...(PhD) – Нукус, 2020
6. Г.Алламбергенова И.Юсупов шығармаларында фразеологизмлердин стильлик қолланылыўы. Филол.фан.док.дисс. Автореф...(PhD) – Нукус, 2019
7. Маматов А.Э. Ўзбек тили фразеологизмларининг шаклланиш масалалари. Филол. фан. док. ...дисс. – Тошкент, 1999. – Б.68.

